

Ніна Малолетова, Любов Дубровіна

Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941—1943)

Бібліотеки столиці України, в тому числі й Бібліотека Академії наук, не змогли під час Великої Вітчизняної війни евакуювати переважну частину своїх фондів. З республіки було вивезено до Німеччини понад півмільйона книжок.

Досі бібліотеки нашої країни не склали реєстр втрат, не простежили долю своїх загублених зібрань, картину їхнього переміщення в роки війни.

Вивчення нагальної проблеми, по суті, розпочинається пропонованим нижче науковим матеріалом, автори якого вводять у науковий обіг широкий спектр раніше не відомої інформації, історичних й архівних документів.

Період окупації нацистами Києва є драматичним і дуже важливим для історії бібліотечної справи. За два роки хазяйнування гітлерівської влади сталися масштабні руйнівні процеси матеріальних ресурсів, нанесено величезні моральні збитки, що відбилися на подальшому розвитку країни. Серед них архіви, музеї і бібліотеки, котрі безповоротно постраждали від знищення під час воєнних дій, бібліотечних реорганізацій у період окупації, переміщення фондів на Захід внаслідок грабіжницької політики, а також перерозподілу фондів після війни. Повернені з американської зони окупації бібліотечні цінності в 1944—1946 рр. не проходили відповідного документального оформлення, і тому деструктивні процеси щодо загального бібліотечного фонду України продовжувалися й після її окупації.

Останнім часом проблема долі культурних скарбів привертає увагу істориків-архівістів, котрі розгорнули велику діяльність у галузі вивчення історії організації архівної справи та переміщення фондів. Частково публікації містили й відомості про музеї та бібліотеки. В Україні загальні питан-

ня архівів, музеїв, бібліотек розглянуто в публікаціях О. В. Долинського, М. Г. Дубик, Т. М. Себти, О. В. Соханя, Н. М. Маковської, Д. Н. Мешкова, Г. В. Боряка, П. К. Грімстед¹. Важливе значення мала розробка окупаційних фондів для вирішення питання щодо переміщення культурних цінностей з України. Серед цих публікацій можна виокремити статті М. Дубик, яка вивчала архівну справу окупаційних часів²,

¹ Долинський О. В., Дубик М. Г., Себта Т. М., Сохань О. В. Доля українських культурних цінностей в роки Другої світової війни в рамках Бременського проекту «Доля переміщених радянських скарбів мистецтв під час і після Другої світової війни» // Національна архівна інформаційна система «Архівна та рукописна україніка»: Вип. 1. Інформатизація архівної справи в Україні: сучасний стан та перспективи / Зб. наук. праць. — К., 1996. — С. 175—189; Грімстед Патриція Кеннеді. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв / За участю Боряка Г. — 2-е вид. — Львів, 1992; *Ліж*. Нищення українських музеїв, архівів, бібліотек у роки Другої світової війни / За участю Боряка Г. // Пам'ятки України. — 1994. — № 3/6. — С. 92—105; *Grimsted P. K.* The Odyssey of the Smolensk Archive. — Pittsburg: The Center of Russian East European Studies. — 1995. — 132 p.; Боряк Г., Дубик М., Маковська Н. Нацистське золото в Україні: в пошуках архівних свідчень. Вип. 1—2. — К., 1998—1999; Дніпропетровські архіви, музеї, бібліотеки в роки Другої світової війни: Анот. перелік документів і матеріалів / Упор. Д. Мешков. — К., 2000.

² Дубик М. Хто руйнував, хто охороняв: До історії політики окупаційних установ в Україні під час Другої світової війни // *Старожитності*. — 1995. — № 5/6. — С. 12; До історії архівної діяльності нацистських установ в Україні під час окупації у 1941—1944 рр. Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями при Рейхскомісаріаті України // Повернення культурного надбання України: Проблеми, завдання, перспективи. — К., 1996. — Вип. 6. — С. 194—198; *Ліж*. Архіви Києва часів німецької окупації (1941—

Малолетова Ніна Іванівна, головний бібліограф відділу іноземного комплектування НБУВ

Дубровіна Любов Андріївна, д. і. н., проф., директор Інституту рукопису НБУВ

і Т. Себти, котра реконструювала матеріали Оперативного штабу Розенберга щодо діяльності з питань бібліотечної справи³.

Про бібліотеки періоду окупації було опубліковано до 90-х років лекційно-узагальнювального характеру лише згадки (зокрема, Н. Ф. Королевич та З. В. Гімальдінової)⁴. У 90-х роках у межах діяльності Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей працювали А. Корнієнко, О. Александрова, Л. Андрієнко, Г. Ковач, Ю. Лазаренко, І. Лосієвський, Н. Малолетова, М. Воробей та ін. Вони вивчали деякі архівні документи про втрати бібліотек під час Другої світової війни й у період окупації України, що в цілому мали постановчий план й ґрунтувалися на матеріалах здебільшого відомчих архівів бібліотек (головним чином актах про втрати фондів під час окупації, складених бібліотечними комісіями) та матеріалах указаної Надзвичайної комісії⁵. Діяльність бібліотек роз-

глядалася лише в плані втрат фондів і була декларативного характеру. Деякі публікації містили архівні відомості, але без посилань на конкретні справи та листи⁶. В цілому архівна документальна база окупаційних відомств у виданнях вищеназваних дослідників не опрацьовувалася або залучалася випадково.

Переважна більшість статей не враховувала опубліковані німецькими дослідниками документи⁷, хоча ця проблема останнім часом дуже ретельно вивчається в Німеччині, зокрема грабіжницька діяльність команди Кюнсберга⁸.

Опубліковані в 90-ті роки документи щодо України у період війни містять матеріали, які лише згадують про бібліотечні фонди⁹. Й досі бібліотеки не склали реєстр втрат, не простежили долю своїх зібрань, не оцінили реальні втрати та трансформацію їхнього переміщення спочатку в Україні, а потім — поза її межами. Вивчення історії бібліотек періоду окупації фактично розпочато лише в 2000 р., коли вийшла спільна стаття Н. І. Малолетової та Л. А. Дубровіної про діяльність

1943) // 36. праць молодих вчених і аспірантів. — К., 1997. — С. 519—542. // ж. Архівна справа в окупованій Україні (1941—1944): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997; Схема справ Крайового управління архівами, бібліотеками та музеями при Рейхскомісаріаті України (1944 р.) // Архіви України. — 1995. — № 1/3. — Арк. 35—41.

³ Себта Т. Колекція документів ШТАЗІ як джерело дослідження долі українських культурних цінностей під час Другої світової війни // Архіви України. — 1995. — № 1/3. — С. 69—76. // ж. Київська частина матеріалів Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга // Архіви України. — 1997. — № 1/6. — С. 53—73; // ж. Документи Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга про діяльність в українських бібліотеках під час нацистської окупації (1941—1944) // Наукові записки: 36. праць молодих вчених та аспірантів / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. — Т. 4. — К., 1999. — С. 398—412; // ж. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2000. — 20 с.

⁴ Королевич Н. Ф. Бібліографія в Українській РСР у період Великої Вітчизняної війни // Українська радянська бібліографія. — К., 1980. — С. 87—91; Гімальдінова З. В. Бібліотеки України в роки Великої Вітчизняної війни // Бібліотекознавство і бібліографія — 1985. — Вип. 25. — С. 10—16; Гімальдінова З. В. Бібліотечна справа на Україні у період Великої Вітчизняної війни (1941—1945): Лекції для студентів з курсу «Історія бібліотечної справи в СРСР». — Х., 1963. — 35 с.

⁵ Див.: Матеріали круглого столу «Проблеми вивчення архівних матеріалів «Оперативного штабу Рейхсміністерства окупованих областей Сходу Розенберга» / Нац. коміс. з питань повернення в Україну культурних цінностей при Каб. Мін. України. — К., 1994 (Повернення культурного надбання України: Проблеми, завдання, перспективи). Вип. 5; Матеріа-

ли національного семінару «Проблеми повернення національно-культурних пам'яток, втрачених або перемішених під час Другої світової війни». Чернівці, вересень 1994 / Нац. коміс. з питань повернення в Україну культурних цінностей при Каб. Мін. України. — К., 1996 (Повернення культурного надбання України: Проблеми, завдання, перспективи). Вип. 6. Можна назвати оглядову статтю, написану на основі опублікованих джерел: Лазаренко Ю. І. Доля бібліотек під час Другої світової війни // Бібл. вісн. — 1995. — № 6. — С. 8—10.

⁶ Александрова О. Попередні підсумки діяльності бібліотеки по розшуку втрачених книжкових фондів // Повернення культурного надбання України: Проблеми, завдання, перспективи. — Вип. 6. — К., 1996. — С. 238—242; Александрова Е. Потери библиотек Украины: Проблемы выявления и поиска // Сумеснае выкарыстанне бібліятэчных збораў. — Минск, 1996. — С. 92—98.

⁷ Серед таких видань передусім слід згадати видання: Komorowski M. Deutsche Bibliothekspolitik in der Sowjetunion (1941—1944) // Bibliotheken während des Nationalsozialismus / Hrsg. v. P. Vodosek, M. Komorowski. — Wiesbaden: Kommission bei Otto Harrassowitz, 1989. — S. 475—484; Müller N. Okkupation, Raub, Vernichtung: Dokumente zur Besatzungspolitik der faschistischen Wehrmacht auf sowjetischem Territorium 1941 bis 1944. — Berlin: Militärverlag der DDR, 1980. — 431 S.

⁸ Hartung U. Raubzüge in der Sowjetunion: Das Sonderkommando Künsberg 1941—1943. — Bremen: Ed. Temmen, 1997. — 135 S.; «Betr.: Sicherstellung»: NS Kunstraub in der Sowjetunion / Hrsg. v. W. Eichwede, U. Hartung. — Bremen: Ed. Temmen, 1998. — 263 S.

⁹ Україна в Другій світовій війні у документах: 36. нім. архівних матеріалів / Упоряд. В. Косик. — Т. 1. — Львів, 1997.

Бібліотеки Академії наук УРСР під час нацистської окупації¹⁰.

Питання долі бібліотечних фондів цього періоду, зокрема київських, потребує серйозного ставлення до джерельної бази, необхідності залучення всіх можливих архівних джерел (насамперед із фондів київських архівів): Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) (фонд 3206 — Рейхскомісара України і 3676 — Оперативний штаб рейхсміністра окупованих східних областей Розенберга); Державного архіву Київської області (ДАКО) (фонд Р-2356 — Київська міська управа; фонд Р-2412 — Музей-архів переходової доби). Структуру цих фондів та зміст уже вивчали українські історики-архівісти (але, цілком законно, вони приділяли головну увагу архівним проблемам). Серед них передусім слід назвати М. Дубик і Т. Себту¹¹.

Загальний обсяг документів стосовно бібліотек та переміщення фондів надзвичайно великий і містить найрізноманітнішу інформацію про організацію бібліотечної справи в Києві і взагалі в Україні, а також про долю книжкових фондів, що були або планувалися до переміщення в межах України й у Німеччину.

Як відомо, бібліотеки Києва не змогли евакуювати переважну кількість своїх фондів. Бібліотека Академії наук вивезла лише близько 300 тис. найцінніших раритетів, що евакуювалися в найскрутніших умовах воєнного часу; із Університетської бібліотеки було евакуювано 1495 стародруків XVII—XVIII ст., 1151 книгу з питань географії; з Історичної бібліотеки Лаври — 30 ящиків зі стародруками тощо¹².

Рейхскомісаріат України було створено 1 вересня 1941 р., відразу після поширення на окуповані східні території цивільного управління, на чолі з гауляйтером Еріхом Кохом. Рейхсміністром окупованих східних територій був призначений ще 17 липня 1941 р. Альфред Розенберг, який

оголосив політику захисту культурних цінностей від більшовизму¹³.

Спочатку, згідно з наказом командуючого 6-ю німецькою армією Рейхенау «Про поведінку військ на Сході» від 13 листопада 1941 р., оголошувалося, що «ніякі історичні або культурні цінності на Сході не мають значення», а архітектурні споруди та будівлі розглядалися винятково як можливі приміщення для розташування казарм (окрім спеціально обумовлених промислових об'єктів)¹⁴. Тому в перші місяці війни частина бібліотек України доволі суттєво постраждала від воєнних дій та розмішень в їхніх будівлях військових.

Повне усвідомлення значення бібліотек як скарбниць національної і світової культури, а також важливого джерела місцевої історії, матеріальних ресурсів та економіки прийшло після того, як на території України почав діяти Оперативний штаб головного ідеолога нацистської партії А. Розенберга, котрий почав проведення експертизи, аналізу і конфіскації культурних цінностей¹⁵.

3 жовтня 1941 р. він повідомляє рейхскомісара України Еріха Коха про своє рішення створити та направити до Рейхскомісаріату України робочу групу Оперативного штабу з метою взяти під контроль ті культурні цінності, які становили інтерес для «націонал-соціалістичного дослідження». Одночасно було доручено зберігати «державне управління музеями і бібліотеками недоторканими, залишивши за Оперативним штабом право огляду та інвентаризації і заборонити без особистого дозволу рейхскомісара вивозити будь-які культурні цінності з території Рейхскомісаріату України»¹⁶.

Останній вживає заходи, спрямовані на запобігання знищенню книжкових колекцій світового рівня з метою поповнення скарбів Рейху, з одного боку, а з іншого, — плануючи встановити свою владу на тривалий час, нацисти відокремлювали ті книжкові фонди, що являли особливий інтерес з політичної та ідеологічної точок зору для вивчення більшовизму як ідеології й інших політичних течій, а також економічні та історичні відомості про розвиток України й її населення, природні ресурси для організації управління оку-

¹⁰ Малолетова Н. І., Дубровіна Л. А. Нацистська бібліотечна політика у період окупації Києва у 1941—1943 рр. і доля книжкових фондів Бібліотеки Академії наук УРСР // Рукописна та книжкова спадщина України. Вип. 5. — К., 2000. — С. 139—172.

¹¹ Дубик М. Схема справ Крайового управління архівами, бібліотеками при Рейхскомісаріаті України (1944) // Архіви України. — 1995. — № 1/3. — С. 35—41; Себта Т. Київська частина матеріалів Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга // Архіви України. — 1997. — № 1/6. — С. 53—73.

¹² Малолетова Н. І., Дубровіна Л. А. Нацистська бібліотечна політика у період окупації Києва у 1941—1943 рр. — С. 154, 163; ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 71—74, 87—90.

¹³ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 44, арк. 50—50 зв.; ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 57—58 зв.; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. — К., 1963. — С. 14—15, 30—31. Промова гауляйтера Еріха Коха // Нове укр. слово. — 1943. — 4 бер. — Ч. 74.

¹⁴ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. — С. 53.

¹⁵ «Betr.: Sicherstellung»; NS — Kunstraub in der Sowjetunion / Hrsg. v. W. Eichwede, U. Hartung. — Bremen : Ed. Temmen, 1998. — S. 29.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 183—184.

пованими територіями. Велике значення надавалося будь-яким енциклопедичним та довідковим виданням, науково-технічній літературі з усіх галузей знань, які обліковувалися в повному обсязі. Література ідейно-політичного напрямку відбиралася з книгосховищ України для спеціальних бібліотек Рейху, повинних стати базою для різнобічних наукових досліджень в інститутах Німеччини. Ці дослідження мали довести перевагу націонал-соціалістичної доктрини над ідеологіями інших країн. З цієї метою склалися спеціальні розшукові каталоги.

Культурними цінностями України цікавилася багато конкуруючих між собою нацистських організацій і відомств, які належали до окремих військово-політичних структур фашистської Німеччини. Це передусім представники вермахту, Міністерства закордонних справ, Міністерства окупованих східних областей, СС, націонал-соціалістичної партії тощо. У всіх них були різні інтереси, цілі та методи діяльності.

Після окупації України бібліотеки одразу ж бралися під охорону військової адміністрації, вони опечатувалися уповноваженим представником військової групи. У рамках вермахту групи армій «Південь» в Україні діяв уповноважений від Пруської державної бібліотеки д-р Вернер Шміц і одночасно з ним — уповноважений Шефа військових архівів при групі армій «Південь» полковник фон Гедль. Обидві ці команди мали забезпечити збереження потрібних їм об'єктів на окупованій території від вандалізму й розграбування, і в той же час були наділені правом конфіскації важливих архівних та бібліотечних матеріалів воєнного характеру. Уповноважені Пруської державної бібліотеки і Шефа військових архівів просувалися разом з передовими військовими частинами і тому їх звіти містять цінну інформацію про стан бібліотек та архівів у перші дні окупації¹⁷.

Оперативна команда VI Відділу «G» Головного імперського управління безпеки функціонувала в Україні під керівництвом унтерштурмфюрера СС д-ра фон Гена. Ця команда мала своїм завданням забезпечити економічною, технічною, краєзнавчою літературою та статистичними матеріалами дослідницькі інститути цього управління¹⁸. В Україні активно діяли в рамках СС і науководослідне товариство «Спадщина» й воєнізовані геологічні групи СС.

З кінця вересня 1941 р. в Києві з'явилися представники зондеркоманд Кюнсберга, бата-

льйону СС під командуванням штурмбанфюрера СС барона Еберхардта фон Кюнсберга. Вони пересувалися разом з передовими частинами вермахту. Цей загін безпосередньо був підпорядкований Міністерству закордонних справ Німеччини. Вони організували у місті свій опорний пункт і, маючи такого могутнього заступника, як Ріббентроп, розпочали самостійну діяльність з метою конфіскації культурних цінностей, у тому числі й у бібліотеках¹⁹.

У розпорядженні батальйону були чотири роти і науковий штаб, укомплектований першокласними спеціалістами з різних галузей знань. У рамках військової групи армій «Південь» в Україні діяла зондеркоманда Кюнсберга «Потсдам», існували її підгрупи в Києві, Львові, Одесі, Харкові, Криму²⁰.

Керівником групи «Потсдам» був д-р Пацак, а консультантами-спеціалістами з окремих економічних, політичних та військових дисциплін — оберштурмфюрер СС д-р В. Краллерт, унтер та оберштурмфюрери СС — д-р Паульсен, д-р Лібен, д-р Прюссман і представник Географічної служби — д-р Козак²¹.

Спочатку зондеркоманди Кюнсберга відбирали винятково літературу стратегічного й тактичного значення для Рейху в період війни. Першими були переглянуті фонди бібліотек колишніх урядових і партійних установ, з яких до Берліна вивезено літературу з питань економічної статистики, таблиці про структуру промисловості й засоби виробництва. Військові матеріали, зокрема карти переправ через Дон і Волгу, безпосередньо передано уповноваженим військових груп «Південь», а представники Вишого командування військової геології одержали значний масив геологічної літератури про Донбас та Урал. Було переглянуто і фонди бібліотек наукових інститутів, церков, соборів і музеїв²². З розгортанням робіт працівники зондеркоманди відчували смак і до цінних та раритетних фондів бібліотек.

Уже 12 жовтня 1941 р. д-р Краллерт доповідав у Берлін представнику Міністерства закордонних справ Німеччини д-ру Лютеру, що в Києві конфісковано надзвичайно багатий матеріал. «Тільки в інститутах Академії наук і Академічній бібліотеці було переглянуто 3 млн. книг з питань краєзнавства і що цей матеріал дотепер перевищує в 10 разів аналогічний матеріал з Риги і все більше зростає, попри копіткий перегляд. Конфісковано близько 8 тис. книг і приблизно 5 тис. геогра-

¹⁷ «Betr.: Sicherstellung». — S. 22—23.

¹⁸ Там само. — С. 65; *Себта Т. М.* Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни: Дис. ... канд. іст. наук / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. — К., 2000. — С. 3—4.

¹⁹ *Hartung U.* Raubzüge in der Sowjetunion. — S. 23—31; «Betr.: Sicherstellung». — S. 62.

²⁰ «Betr.: Sicherstellung». — S. 27.

²¹ *Hartung U.* Raubzüge in der Sowjetunion. — S. 124.

²² Там само. — С. 36.

фічних карт»²³. Найціннішими серед них він вважав відомий новий на той час атлас про Мурманську область з багатьма економічними та географічними даними й супровідним текстовим томом, ряд геологічних карт Донецького басейну з реєстрацією нових родовищ корисних копалин, нову, тільки надруковану, адміністративну карту України, а також спеціальні карти Ірану. Було вивезено велику кількість атласів та енциклопедій радянського періоду, статистичні матеріали й топографічні словники. Особлива увага приділялася матеріалам з питань видобування та переробки сировини і виробництва каучуку²⁴.

Представник Географічної служби д-р Козак у своєму звіті від 10 листопада 1941 р. писав, що кількість переглянутих зондеркомандою в Києві книжок становить 4—5 млн. Конфісковано багато повних комплектів періодичних і серійних видань з питань геології та суміжних наук, етнографії й антропології, представлених у великій кількості, а також максимально повно взяті видання з економічної географії, геодезії і карти. Д-р Козак навіть поставив собі завдання переглянути протягом жовтня приблизно три млн. книг, які лежали стосами. За даними експертів Кюнсберга, найбільш значні й цінні зібрання карт було виявлено в ящиках, що підготували для евакуації в Уфу, але за браком часу не відправили бібліотеки академічних інститутів²⁵.

Фонди Володимирського собору, які належали БАН, були переглянуті 30 жовтня 1941 р. Представники команди зазначали, що в соборі від підлоги до стелі зберігаються мільйони книг переважно релігійного змісту, журнали. А з 6 листопада зондеркоманда Кюнсберга працювала у філії Бібліотеки на Подолі, де зберігалася велике зібрання гебраїки й іудаїки. Д-р Козак звітував, що попри те, що очікуються ще матеріали з Одеси, Харкова та прибалтійських країн, київське зібрання є найзначнішим, для належної розстановки його потрібне особливе приміщення. За даними досліджень єврейські колекційні фонди, істотна частина котрих зберігалася на Подолі, за станом на 1939 р. дорівнювали 250576 од. зб. і являли суттєву історико-культурну цінність²⁶.

Підтверджуючи високу оцінку київських матеріалів БАН, д-р Козак писав, що було виявлено рукописну географічну карту часів Петра I. Вже 10 листопада зондеркомандою Кюнсберга, не

рахуючи матеріалів для Географічної служби, було упаковано 370 ящиків для відправки до Берліна (230 ящиків одразу ж було відвезено вантажівками до Житомира, а звідти — залізничним транспортом)²⁷.

Після перегляду командою Кюнсберга бібліотечних фондів Київської духовної академії, розміщених на Подолі, у центральний корпус БАН, на Володимирську, 62, було вивезено каталоги, журнали й стародруки. З листа О. І. Полуляха (тодішнього керуючого бібліотекою) до І. І. Коврицького (наукового співробітника Музею переходнової доби, референта віросповідних справ відділу культури і освіти Київської міської управи) про долю церковно-богословських бібліотек дізнаємося, що у липні 1942 р. в Подільському корпусі Бібліотеки АН залишилося всього 200 тис. книг з фондів КДА²⁸. Масштаби розкрадання церковної літератури зросли після прибуття додаткового підкріплення експертів з Одеси, Варшави й Берліна.

14 березня 1942 р. керівник протокольної служби Міністерства закордонних справ Німеччини барон Дьорнберг влаштував у Берліні в приміщенні МЗС на Гарденбергштрассе, 29-А для вузького кола привілейованих осіб — представників вищих органів країни — виставку видань, конфіскованих командою Кюнсберга у східних окупованих областях. До виставки було підготовлено покажчик на 22 сторінках, розданий усім запрошеним. Експонати було систематизовано за чотирма розділами: 1. Географія; 2. Політика; 3. Політичні акції; 4. Цінності, «врятовані від знищення». Під останніми малися на увазі раритети та рідкісні видання, література з фондів Академічної бібліотеки, в тому числі розкішно оформлені видання XVIII ст. з Володимирського собору, Києво-Печерської лаври, Бібіковської колекції²⁹.

Узагалі спектр видань, конфіскованих командою Кюнсберга, за тематикою був надширокий: карти і географічна література з інформацією про родовища сировини; література з економіки, транспорту, статистичні дані про розміщення населення; етнологічна, антропологічна та історична; з актуальних питань медицини, сільського господарства і промисловості, а також архівна справа, пропагандистські матеріали, політичні акції, плакати й платівки, цінні бібліотечні фонди XVII ст. Загальна кількість конфіскованих командою Кюнсберга видань на території колишнього СРСР

²³ Там само. — С. 37—40.

²⁴ Там само. — С. 38.

²⁵ Там само. — С. 39—40.

²⁶ Сергєєва І. А. З історії формування колекції єврейської літератури Національної бібліотеки України (1918—1939) // Бібл. вісн. — 1995. — № 6. — С. 15; Архів НБУВ, оп. 1, спр. 590, арк. 6.

²⁷ Hartung U. Raubzüge in der Sowjetunion. — S. 40.

²⁸ ДАКО, ф. Р-2356, оп. 2, спр. 199, арк. 67—67 зв.; Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 112; Р-2360, оп. 1, спр. 23, арк. 43.

²⁹ Hartung U. Raubzüge in der Sowjetunion. — S. 95—96.

становить за попередніми даними 304694 од. На всю цю літературу було складено докладні каталоги (географічні й предметні), які розсилалися зацікавленим нацистським науковим установам³⁰.

Представники цієї команди (50 осіб) протягом двох місяців, до створення Центральної бібліотеки рейхкомісара України, що взяла на себе організацію й координацію дій, вивезли великий масив економічної, статистичної, географічної та етнографічної літератури. Одночасно й безцінні першодруки та інші рідкісні книги, зокрема 50 скринь з книгами із колекції Бібікова, підготовлених до евакуації. З газетного книгосховища було конфісковано всі німецькомовні газети, які виходили на території колишнього СРСР³¹. Але команда Кюнсберга, що з 10. 09. 1942 р. стала називатися батальйон «Зброя-СС» (Bataillon der Waffen-SS), за розпорядженням головного командування СС від 29. 07. 1943 р. була ліквідована, а всі матеріали, які вона вивезла з окупованих територій, розподілені між іншими зацікавленими нацистськими організаціями та відомствами. Тому точну кількість вивезених з України зондеркомандою Кюнсберга видань встановити практично неможливо³².

Грабіжницька діяльність Кюнсберга була настільки широкомасштабною, що проходила по матеріалах Нюрнберзького процесу³³.

Організовано конфісковувати бібліотечні скарби України почав згаданий Оперативний штаб рейхсміністра окупованих східних областей Альфреда Розенберга³⁴ (далі ERR). Він був наділений широкими повноваженнями щодо конфіскації і використання культурних цінностей — правом їх досліджувати на предмет політичних та ідеологічних матеріалів противників націонал-соціалізму і вилучати потрібні їм матеріали³⁵. Оперативному штабу на окупованих територіях надавалося право конфісковувати «матеріали бібліотек, архівів, лож та інших ідейних і культурних установ усіх видів, досліджувати їх для ідейних завдань НСРРП*

та майбутніх наукових досліджень Вищої школи»³⁶ (в окупованих східних областях посилені наказом фюрера від 01.03.1942 р.³⁷).

Оперативний штаб Розенберга був утворений як окрема самостійна організація рейхсляйтера, складався з Управління штабу в Берліні, очолюваного штабсфюрером Герхардтом Утікалем, та розгалуженої системи відділів, груп, зондеркоманд і зондерштабів. Працівники останніх були висококваліфікованими фахівцями в різних галузях знань. Загалом у структурі Оперативного штабу працювало 11 зондерштабів, які охоплювали майже всі галузі науки й культури, відігравали роль своєрідного інтелектуального центру, на відміну від робочих груп як організаційних і виконавчих центрів³⁸.

Головну робочу групу України було організовано 3 жовтня 1941 р. Вона контролювала території Східної і Південної України, Криму та південних областей Росії і налічувала за станом на березень 1943 р. п'ять робочих груп: Києва, Харкова, Херсона, Криму (з центром у Сімферополі) та Дніпропетровська. Керівником головної робочої групи України було призначено гауамтсляйтера Франца Зейбота, а з 10. 08. 1942 — штабсайдзюфюрера Георга Антона. Водночас на її території діяло чотири зондеркоманди — в Одесі, Мелітополі, в Миколаєві та Чернігові³⁹.

Оперативний штаб Розенберга мав гнучку структуру, здатну швидко реагувати на зміни обставин і здійснювати великий обсяг роботи в стислі терміни при незначній кількості співробітників, регулярно і точно щомісяця звітував перед Головним штабом у Берліні і вів спеціальну картотеку культурних об'єктів⁴⁰.

При штабі було створено т. зв. Східну бібліо-

³⁰ Там само, спр. 4, арк. 316; спр. 10, арк. 277, 280, 284; ф. 3676, оп. 1, спр. 44, арк. 49.

³¹ Müller N. Okkupation, Raub, Vernichtung: Dokumente zur Besatzungspolitik der faschistischen Wehrmacht auf sowjetischem Territorium 1941 bis 1944. — Berlin: Militärverlag der DDR, 1980. — S. 187—188, 226—227; ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 10, арк. 284—286; ф. 3676, оп. 1, спр. 46, арк. 2.

³² Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 10, арк. 278; ф. 3676, оп. 1, спр. 59, арк. 93—96.

³³ Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 183—184, 314—315; ф. 3676, оп. 1, спр. 4, арк. 54; спр. 141, арк. 258, 270—271; Себта Т. М. Київська частина матеріалів Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга // Архіви України. — 1997. — № 1/6. — С. 55.

³⁴ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 52, арк. 103—110; спр. 149, арк. 227—229; спр. 225, арк. 155—160; Картотека «Z» Оперативного штабу «Рейхсляйтер Розенберг». Ценности культуры на оккупированных территориях России, Украины и Белоруссии 1941—1942. / Изд. подг. М. А. Бойцовым и Т. А. Васильевой. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1998. — С. 17.

³⁰ Там само. — С. 100.

³¹ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 73—74.

³² Hartung U. Raubzüge in der Sowjetunion. — S. 105, 110.

³³ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сб. матер.: В 3 т. — М., 1965—1966. — Т. 1. — С. 41.

³⁴ «Betr.: Sicherstellung». — S. 29; Себта Т. Документи Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга про діяльність в українських бібліотеках під час нацистської окупації (1941—1944).

³⁵ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 180; спр. 10, арк. 253.

* Націонал-соціалістична партія Німеччини.

теку Розенберга, яка мала стати бібліотечним центром з історії та культури народів, котрі населяли т. зв. «східний простір», — росіян, українців, білорусів, прибалтійських націй, а також центром дослідження ідей та практики більшовизму. Її дирекція і основне книгосховище розташувалися в Берліні, а філія — у Києві. Формування фондів Східної бібліотеки розпочали взимку 1941—1942 р. у Ризі, а в травні основні її фонди частково було перевезено до Берліна. До роботи з організації філії в Києві були залучені всі робочі групи Оперативного штабу Розенберга в Україні. Філія Східної бібліотеки в Києві створювалася на базі бібліотек Харкова, Дніпропетровська, Києва, Криму, Риги та Парижа.

Книгосховище в Києві мало дублювати основний фонд Східної бібліотеки у Берліні. Тому кращі за станом примірники (або наявні в одному числі) концентрувалися в Берліні, а дублети — у Києві. В цей період найбільша робота, спрямована на відбір книг до Східної бібліотеки, проводилася в Харкові, головним чином у Науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка, та в Києві, в тодішній Київській державній обласній бібліотеці ім. ВКП(б) (нині Національна парламентська бібліотека України). Для Східної бібліотеки з окупованих територій колишнього СРСР, включаючи Україну, було вивезено понад півмільйона книг. Наприкінці 1943 р. її було переміщено з Берліна до Ратібора (польське місто Рацібуж, знаходиться у Сілезії, 80 км від Катовіце)⁴¹.

Оперативний штаб Розенберга мав право діяти при виконанні своїх завдань в окупованих областях цивільного і військового управління⁴². Його діяльність було підпорядковано також інтересам партійного відомства Розенберга та Вищої школи. Проект її створення як майбутнього партійного університету розробив Розенберг, що схвалив Гітлер ще в 1939 р. За розпорядженням фюрера від 29. 01. 1940 р. Вища школа офіційно мала стати «центром національно-соціалістичного дослідження, навчання та виховання» і провадити дослідження в галузі генетики, з расового питання, походження арійської нації та її історії, з питань релігії,

історії, філософії тощо. Її планувалося створити після закінчення війни, а для підготування ґрунту для цього рейхсляйтеру Розенбергу доручалося провести дослідницькі підготовчі роботи та зібрати бібліотеку⁴³. В зв'язку із завданням у рамках Вищої школи було створено ще в 1939 р. Центральну бібліотеку (Берлін) та цілий ряд науководослідних інститутів. Першим із них був офіційно відкритий 26. 03. 1941 р. Інститут вивчення єврейського питання у Франкфурті-на-Майні, куди надійшло лише з Києва понад 100 тис. примірників видань⁴⁴.

До системи Вищої школи входили також: Інститут німецької етнографії, Інститут релігієзнавства та Інститут біології і расової теорії. З 1939 до жовтня 1942 р. Центральну бібліотеку Вищої школи очолював д-р Вальтер Гроте, а у жовтні 1942 р. вона переїхала до м. Анненгейма (Австрія). Недалеко від нього в монастирі містечка Танценберг у 1943 р. було організовано велике книгосховище⁴⁵.

Відповідно до цього визначалися три основні напрями діяльності Оперативного штабу Розенберга, а саме: відбір іудаїки; літератури для Центральної бібліотеки Вищої школи; літератури для Східної бібліотеки.

У жовтні—грудні 1941 р. було здійснено перевірку стану бібліотек академічних інститутів, Політехнічного інституту, Університету, Центральної медичної та ін. (після вивезення книжок зондеркомандою Кюнсберга під керуванням д-ра Паульсена), що дало змогу з'ясувати реальну картину бібліотечних втрат і обсяг фондів бібліотек (за даними, підготовленими керівниками бібліотек по лінії ERR і Генералкомісаріату Києва).

За підрахунками директора Університетської бібліотеки Новицької ця книгозбірня на 11. XII. 1941 р. складалася з основного відділу (140 тис. книг), відділу періодики (651 назва ілюстрованих журналів і 200 післяреволюційних та 1000 іноземних газет); студентського відділу (тільки підручників — 220 тис.); 13 спеціалізованих кабінетів (до 100 тис. книг)⁴⁶.

Бібліотека Політехнічного інституту налічувала бл. 500 тис. томів технічної літератури, Сільськогосподарська бібліотека в Голосієвому (приблизно 200 тис. томів); Юридична бібліотека (30—40 тис. томів); Центральна медична — 200 тис. видань (крім того, ця бібліотека мала ще 46 тис.

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 21, арк. 31—33, 91; спр. 213, арк. 65—71, 128—144, 166—171; Grimsted P. K. The Odyssey of the Smolensk Archive. — Pittsburg: The Center of Russian East European Studies. — 1995. — Р. 16; Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни: Документи / Нац. коміс. з питань повернення в Україну культ. цінностей та ін. — К., 1997; Себта Т. М. Документи Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга про діяльність в українських бібліотеках під час нацистської окупації (1941—1944). — С. 405—407.

⁴² ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 149, арк. 263—284; Картотека. — С. 28.

⁴³ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 211—212; ф. 3676, оп. 1, спр. 136, арк. 222—231.

⁴⁴ Grimsted P. K. The Odyssey ... — Р. 11—13; «Betr.: Sicherstellung». — S. 31.

⁴⁵ Grimsted P. K. The Odyssey ... — Р. 11; ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 22, арк. 174.

⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 2, спр. 67, арк. 13.

книг у чотирьох книгосховищах міста (26 тис. книг старих видань латинською, грецькою, німецькою та ін. мовами), фонд машинописних дисертацій.

Технічна бібліотека (Прорізна, 9 та Фундуклеївська, 51, директор Н. Піскорська) нараховувала 250—300 тис. од., багато іноземних журналів, до її складу входила також бібліотека Авіаційного інституту.

Історична бібліотека Лаври (Лавра, Цитадель, 5, 6, — директор Горохолінська) налічувала 180 тис. томів, багато релігійної літератури, книг латинською, польською, німецькою мовами, надрукованих у Західній та Центральній Європі. Тут були дуже цінні приватні колекції (в тому числі й 20 тис. од. зб. бібліотеки митрополита Флавіана), Потоцького, Маклакова, численні стародруки⁴⁷. Історична бібліотека була передана в ERR для подальшої відсилки до бібліотеки Вищої школи⁴⁸.

Одночасно в січні 1942 р. було обстежено бібліотеки Держплану і Раднаркому (Кірова, 23), де налічувалося понад 100 тис. од. книжок, та багато інших бібліотек⁴⁹.

У зв'язку з постійною внутрішньою боротьбою між різними відомствами Рейху в центрі подій опинилася Бібліотека Академії наук, яка хоча й була евакуйована, але не встигла вивезти зі свого приміщення значну кількість бібліотечних фондів, каталогів, картотек та бібліотечного обладнання⁵⁰. Після захоплення Києва 19 вересня 1941 р. й до налагодження окупаційного режиму в головному приміщенні Бібліотеки розмістилася казарма для німецьких солдат, які по-варварськи поводитися з книжками, каталогами та бібліотечним обладнанням, пристосовуючи їх для влаштування власного постю. Зокрема, вони використали для опалення не лише меблі, а й майже 7 тис. книжок (у т. ч. у відділі міжнародного книгообміну 5 тис.), надзвичайно цінний для наукової бібліотеки каталог розкритих псевдонімів, криптонімів та антонімів, який налічував 18 тис. карток, було частково знищено й робочі картотеки періодичних і серійних видань (5 тис. карток)⁵¹.

У жовтні—грудні 1941 р. зондерштаб ERR «Наука» для уточнення діяльності Президії АН, академічних інститутів та бібліотек, а також персонального складу науковців, котрі залишилися в Києві, обстежив їхню діяльність з точки зору доцільності і їх корисності для Рейху⁵². Це об-

стеження Академії наук під керівництвом д-ра фон Франке завершилося на початку 1942 р. У звіті від 5 січня 1942 р. рейхкомісару України дуже докладно було описано академічні інститути, Університет, Київський політехнічний інститут, їх персональний склад, матеріальний стан і бібліотеки⁵³.

5 січня 1942 р. генерал-комісар Києва бригаденфюрер Квітцерау повідомив рейхкомісара України про розпуск управлінь АН та Університету і передачу з 15 січня академічних бібліотек у підпорядкування рейхкомісару України⁵⁴.

БАН недовго знаходилася у віданні Київської міської управи. Обов'язки керівника Бібліотеки виконував О. І. Полулях, який певний час працював у БАН до війни.

На початку 1942 р. замість Полуляха, призначеного заступником завідуючого секцією віросповідання відділу культури та освіти Київської міської управи, певний час виконував обов'язки керівника Бібліотеки М. В. Геппенер⁵⁵. До БАН було приєднано фонди бібліотек Університету, Технічної і Медичної республіканських бібліотек, які стали її відділами, а також фонди численних бібліотек академічних та науково-дослідних установ Києва й інших міст, що залишилися без господарів. При Бібліотеці деякий час діяла Українська книжкова палата⁵⁶. На 29 грудня 1941 р. налічувалося: у БАН — 50 працівників, Медичній — 9, Технічній — 9, Київській державній обласній бібліотеці імені ВКП (б) — 21, Бібліотеці імені Вінчевського — 13⁵⁷.

Основними завданнями Бібліотеки тоді були означені збереження та охорона фондів, виявлення безгосподарних колишніх державних і приватних бібліотек та їх концентрація в Центральній бібліотеці, збирання рукописних і архівних матеріалів⁵⁸. У газеті «Українське слово» (стаття «Бібліотека Української Академії наук», № 74 за 4 грудня 1941 р.) йшлося, що «Бібліотеці потрібно підготувати свої книжкові фонди для обслуговування тих великих завдань, що стоять перед оновленою Україною».

Хоча БАН офіційно підпорядкувалася Рейхкомісаріату України, її діяльність контролював Оперативний штаб. Між Розенбергом і Кохом

⁵³ Там само, арк. 7—10, 11—14; 223—226; 335—338.

⁵⁴ Там само, оп. 5, спр. 4, арк. 4.

⁵⁵ ДАКО, ф. Р-2360, оп. 10, спр. 23, арк. 43; ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 57; спр. 10, арк. 155.

⁵⁶ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 635, арк. 1; ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 244, арк. 31; Р-2356, оп. 6, спр. 11, арк. 1—5; ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 57—58 зв., 63; спр. 16, арк. 592—596, 607.

⁵⁷ ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 1756, арк. 9, 4.

⁵⁸ Там само, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 244, арк. 2.

⁴⁷ Там само, оп. 5, спр. 4, арк. 71—74, 87—90.

⁴⁸ Там само, арк. 86.

⁴⁹ Там само, арк. 55, 91.

⁵⁰ Там само, оп. 5, спр. 7, арк. 221.

⁵¹ Архів НБУВ, спр. 64, арк. 24—25.

⁵² ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 5, 241—250, 251—260, 261—272.

існували істотні протиріччя відносно окупаційної політики в Україні, це відбилося й на їх ділових стосунках. Еріх Кох офіційно визнавав присутність Оперативного штабу на території Рейхскомісаріату України, але одночасно з тим, не бажаючи, щоб на підвладній йому території безконтрольно діяли представники Оперативного штабу, поступово починав концентрувати в своїх руках управління установами культури⁵⁹. Таким кроком і було створення Центральної бібліотеки при Рейхскомісаріаті України з її численними відділами й книгосховищами, а згодом і Крайової бібліотеки. Протягом 1942 р. дії Оперативного штабу були обмежені — він мав право конфісковувати лише ідеологічні та політичні матеріали, а вивозити літературу лише з дозволу Рейхскомісаріату або Крайового управління архівами, бібліотеками й музеями⁶⁰.

У складі Київської міської управи створюється інспектура бібліотек Відділу культури та освіти (Фундуклеївська вулиця, 31), яка мала закріпити бібліотеки за діючими науковими та районними бібліотеками м. Києва. Завідував відділом доцент Солодовник⁶¹. Відповідно до наказу окупаційної влади Київська міська управа за підписом О. Оглобліна, котрий на той час завідував Управою, приймає постанову № 36 від 17 жовтня та її доповнення за № 244 від 11 грудня 1941 р. «Про збереження книжкових фондів», де передбачалися заходи, спрямовані на інвентаризацію бібліотек і облік фондів. У цих постановках зазначалося, що керуючі будинками м. Києва та його околиць мають узяти на облік усі безгосподарні бібліотеки, які раніше належали радянським установам і різним закладам, а також приватним особам, котрі залишили Київ разом із більшовиками. На ці бібліотеки керуючим будинками потрібно було в триденний строк скласти облікові відомості, де вказувалися номер, назва установи чи закладу або прізвище колишнього власника бібліотеки, адреса, загальна характеристика за змістом і кількість книжок⁶². У результаті перевірки бібліотек та обліку бібліотечного фонду міста було зареєстровано 425 бібліотек (у тому числі 16 наукових, крім бібліотек НДУ АН) та 279 приватних. З метою збереження фонди цих бібліотек було перевезено до БАН⁶³.

У віданні Київської міської управи знаходи-

лося 22, в основному масові, бібліотеки, тобто майже вдвічі менше, ніж за довоєнний період (42 бібліотеки). З них було відкрито лише одну — Київську міську бібліотеку для дорослих і дітей по вул. Володимирській, 46; інші були закриті і перебували у стані консервації⁶⁴. Кількість бібліотечних працівників зменшилася на 75% (із 700 залишилося 176).

Київська міська бібліотека по вул. Кірова, 14-б не працювала і стала центром, куди звозили для подальшої відправки до Німеччини відібрані бібліотечні фонди з усіх бібліотек⁶⁵.

Якщо за станом на 19. 09. 1941 р. фонд Міської бібліотеки налічував 297264 од., то при перевірці у листопаді—грудні 1941 р. виявилось, що відсутні 25604 од., тобто фонд дорівнював 271660 од. За станом на 1 жовтня 1942 р. у фонд концентрації для відправки надійшло 168517 од.⁶⁶

Свою офіційну назву «Центральна бібліотека рейхскомісара України» (далі ЦБРУ) БАН одержала згідно з постановою рейхскомісара України Еріха Коха від 6. 06. 1942 р., де йшлося про її організацію на основі фондів колишньої Бібліотеки АН і Університетської бібліотеки та їх філій (з можливим приєднанням інших бібліотек). ЦБРУ мала підпорядковуватися безпосередньо рейхскомісару України і розташовуватися у Києві. Для збереження її основних фондів надалі планували видавати тільки дублети⁶⁷. Шефом був призначений відомий книгознавець та історик книги, представник Пруської державної бібліотеки д-р Й. Бенцінг⁶⁸. Він розпочав постійну роботу в Києві ще з 20 січня 1942 р. і мав широкі повноваження керувати виявленням, відбором та вивезенням до Німеччини книжкових фондів з усієї України.

17 лютого 1942 р. Й. Бенцінг обстежив ряд київських бібліотек, головним чином наукових, і надіслав до штабу Розенберга у Берліні⁶⁹ звіт, в основу якого були покладені відомості, надані йому Полуляхом.

⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 2, спр. 67, арк. 14—24.

⁶⁰ ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 144, арк. 13.

⁶¹ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 16, арк. 128—129.

⁶² Там само, спр. 4, арк. 57—58; спр. 16, арк. 459—461.

⁶³ Йозеф Бенцінг (1904—1981) — колишній співробітник Оперативного штабу Розенберга, спеціаліст з романської філології; 1934—1945 — працівник Пруської державної бібліотеки; 1946—1966 — працював у Бібліотечі Університету в Майнці. Проводив велику дослідницьку роботу з історії німецького книгодрукування, передусім XVI ст. Розробив науково-теоретичні передумови для «Зведеного каталогу німецькомовного друку XVI ст.» // *Deutsche biographische Enzyklopädie*. Bd. 1. — München: Saur, 1995. — S. 432.

⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4; арк. 4—14, 17—21, 53—54, 97, 71—74; спр. 7, арк. 219—222, 282—286, 361—365; спр. 8, арк. 413; спр. 10, арк. 155.

⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 199.

⁶⁰ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 54, арк. 82, 103.

⁶¹ ДАКО, ф. Р-2412, оп. 1, спр. 27, арк. 14.

⁶² Постанова Київської міської управи № 244 від 11 грудня 1941: ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 1, арк. 10. Постанову від 17 жовтня було надруковано в газеті «Українське слово» 9 лист. 1941 р.

⁶³ Збереження бібліотечного фонду // *Укр. слово*. — 1941. — 12 листоп. (№ 55).

За даними звіту у фондах БАН за станом на 21 червня 1941 р. налічувалося 4 млн. 397 тис. прим. книг і журналів, а також 5 млн. 850 тис. газет і листівок. Фонди БАН були розміщені в чотирьох приміщеннях: по вул. Володимирській, 58-а знаходився 1 млн. 903 тис. книг, 360 тис. неопрацьованих та 31 тис. дублетів (переважно радянських видань з питань політики і старої літератури по праву); у Володимирському соборі зберігалось 50 тис. од. опрацьованих, 858 тис. неопрацьованих книг та 350 тис. дублетів — в основному журналів; у газетному сховищі, яке тоді розташовувалося в Софійському соборі, — 2 млн. 500 тис. оброблених номерів газет, 2 млн. неопрацьованих, 350 тис. листівок, 1 млн. дублетів (усього 5 млн. 850 тис. газет). У Подільському філіалі зберігалось 840 тис. книг, у тому числі 320 тис. опрацьованих та 520 тис. неопрацьованих⁷⁰.

Після створення ЦБРУ почався новий етап вивезення книжкових фондів з Києва.

Крайове управління архівами, бібліотеками й музеями, а також Оперативний штаб Розенберга надавали великого значення виявленню та вивезенню до Німеччини єврейської літератури. Протягом першої половини 1942 р. д-р Бенцінг, д-р Гранцін і д-р Поль здійснили у цьому відношенні цілеспрямовану роботу. Внаслідок її в приміщенні філії БАН, колишньої Духовної академії на Подолі, було виявлено велике зібрання іудаїки — близько 150—250 тис. прим.⁷¹ Частину цих, націоналізованих у 20—30-х роках, фондів не було впорядковано та обліковано. Німецький архівіст, консультант Головної робочої групи України д-р Гранцін звернув увагу на те, що нові книжки не мали штемпеля Бібліотеки⁷². Серед цієї літератури налічувалося близько 50 тис. фоліантів рабініки. В колекції іудаїки д-ром Подем (представником Інституту з вивчення єврейського питання у Франкфурті-на-Майні) було виділено основний фонд — приблизно 50 тис. прим. іудаїки та гебраїки, на який існувала картотека. Близько 25 тис. прим. гебраїки XV—XX ст. (Біблії, талмуди, коментарі до них, газети, журнали) були складені хаотично і потребували впорядкування⁷³.

Окремо було обстежено й книгосховище колишньої Центральної єврейської бібліотеки ім. Вінчевського, яке розміщувалося в т. зв. «Естраді» (вул. Мало-Васильківська, 13). Воно налічувало, крім іудаїки, близько 30 тис. прим. гебраїки і, мабуть, у період окупації передалося до фондів Академічної бібліотеки, звідки найцін-

нішу частину було відправлено до Німеччини⁷⁴.

Для Розенберга влаштовувалися виставки найціннішої літератури, реквізованої у східних окупованих територіях, зокрема з єврейських фондів, на котрі він звертав найбільшу увагу⁷⁵.

У Крайовій бібліотеці було підготовлено для відправки до Центральної бібліотеки Вищої школи значну кількість матеріалів щодо єврейського населення України, зокрема з демографії та його економічного становища; інформаційні бюлетені єврейської групи Відділу національностей Державної публічної бібліотеки (№ 1—4: 1935); «Русско-еврейский архив» (т. 1—3: 1882—1903); «Вестник Еврейского отдела Народного комиссариата по национальным делам» (№ 1—3: 1920) та ін.⁷⁶

Одночасно Й. Бенцінг спробував під приводом підпорядкування наукових та спеціальних бібліотек Крайовій бібліотеці зібрати в Україні повноцінний фонд, що репрезентував би місцеву літературу. Він був проти вивезення з України єдиних примірників літератури, в тому числі й перекладів німецькою мовою російських та українських класиків (І. Тургенева, Л. Толстого), а також творів Гете, Шіллера та ін. й будь-яких словників⁷⁷. Тому і дбав про долю різних бібліотек. Зокрема, його турбував стан Сільськогоспо-

⁷⁴ ДАКО, ф. Р-2356, оп. 1, спр. 51, арк. 3; Р-2356, оп. 6, спр. 1756, арк. 9; ЦДАВО, ф. 3676, оп. 1, спр. 85, арк. 11.

Будинок Бібліотеки розміщувався по вул. Мало-васильківській, 13 і був побудований у 1898 р. як хоральна синагога. Діяла до 1926 р. Після цього там розташовувався Клуб кустарів та ремесел одинаків, профспілка взуттєвників. Перед війною — книгосховище Центральної єврейської бібліотеки ім. Моріца Вінчевського. З 1948 р. — Державний єврейський театр юного глядача. Під час німецької окупації був зареєстрований як Бібліотека ім. Вінчевського та Бюро естради, музики та цирку (з дозволу Штадткомісаріату на існування деяких організацій у м. Києві) // *Ковалинський В. Меценаты Киева. — К.: Кий, 1998. — С. 215—216.*

Моріц Вінчевський — Ліпе Бенціон Новахович (1856—1932), єврейський письменник, член соціал-демократичної партії Німеччини (з 1877 р. ?), компартії США з 1921 р., мешкав у Росії, Німеччині, США // *Краткая еврейская энциклопедия. — Т. 1. — Иерусалим, 1976. — Стб. 676.* У деяких опублікованих матеріалах наводяться не зовсім точні відомості щодо цієї бібліотеки (зокрема, див.: *Рогова А. Л. Матеріали про діяльність Центральної єврейської бібліотеки ім. Вінчевського // Єврейська історія та культура в Україні. — К., 1994. — С. 129—132.*)

⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 31, арк. 485—488.

⁷⁶ Там само, спр. 48, арк. 54—58.

⁷⁷ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 16 арк.; спр. 7, арк. 346—347, арк. 7.

⁷⁰ Там само, арк. 17—21

⁷¹ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 228, арк. 216.

⁷² Там само, спр. 50а, арк. 10—13; спр. 228, арк. 213—216; ЦДАВО, ф. 3206, оп. 5, спр. 16, арк. 417.

⁷³ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 221, арк. 155—157.

дарської бібліотеки у Голосієвому та необхідність її збереження. За німецькими документами, вона у цей час «розграбовувалася місцевим населенням»⁷⁸. Для запобігання остаточній втраті фондів рейхс-комісар України готує наказ від 19. 03. 1943 р. щодо утворення Центральних сільськогосподарських бібліотек у Києві та Херсоні⁷⁹.

Унаслідок «турботи» Й. Бенцінга про збереженість міських бібліотек 26 березня 1942 р. рейхскомісар України видає наказ про взяття під охорону українських бібліотек, оголосивши всі, крім Крайової, зачиненими. Для отримання книжок необхідно було мати його письмовий дозвіл⁸⁰. Але зусилля, спрямовані на відбір з цих бібліотек книжок для відправки до Німеччини, не зупинялися. Одночасно збиралися для Вищої школи й історичні бібліотеки та раритетні видання. У вересні 1942 р. Кюнсберг передав ERR для Центральної бібліотеки Вищої школи 5 тис. томів Бібіковської колекції (протокол передачі від 3 лютого 1943 р.)⁸¹.

У цей період ЦБРУ послідовно збирає бібліотечні фонди різних покинутих установ та приватних зібрань. За період з жовтня 1941 р. по липень 1942 р. її фонди поповнилися на 372 тис. од. Крім того, також шляхом концентрації, до фондів Університетського відділу Центральної бібліотеки надійшло 25821 прим.; Технічного відділу — 100 тис. прим.; Медичного відділу — 45442 прим. Отже, разом фонди ЦБРУ зросли протягом цього часу на 543263 прим. То були переважно видання після 1917 р. з різних галузей знань, передусім з історії, літератури, права, філософії, а також з питань техніки і природознавства. Серед концентрованої літератури налічувалося до 2 тис. книг XVIII ст., 1200 пачок і папок рукописних та архівних матеріалів, 2 тис. нот, 25 прим. опрацьованих та зшитих газетних комплектів до 1917 р., 150 прим. (за 1920—1941 рр.) тощо. Від Української книжкової палати було одержано 1200 прим. нової літератури (газет, брошур, дрібних видань).

ЦБРУ обслуговувала й потреби Рейху, причому використання літератури відкривало практичний аспект діяльності різних відомств, що вивчали реалії перед воєнними діями для полегшення просування німецьких військ на фронті або для аналізу можливостей використання природних ресурсів. Коло читачів складалося майже винят-

ково з представників військових частин та німецьких цивільних установ Рейхскомісаріату України. За лютий—липень 1942 р. зареєстровано 272 абоненти, 2010 відвідувань; було видано 8 тис. 277 книжок і підготовлено 384 бібліографічні довідки для різних установ та окремих осіб Рейху, переважно економічного і наукового змісту⁸².

Велося листування з книговидавничими фірмами Німеччини — Гаррасовіц, Лоренц, Тренкле й іншими відносно книгообміну і абонементу. На нього видавалася література, головним чином, із фондів Академічної бібліотеки (тематика майже універсальна). Водночас книгообмін здійснювався на публікації Видавництва Академії наук УРСР, реквізовані Бенцінгом у лютому 1942 р.⁸³

Основними видами діяльності в 1942 р. були концентрація фондів, перегляд і сортування залежно від мети — відправка до ERR для пересилання до Німеччини, виокремлення «більшовицької літератури», каталогізація. Хоча за браком джерел та відповідного обліку нема змоги встановити загальну цифру надходжень (а лише за звітами, що збереглися за час керівництва Й. Бенцінгом), проте певною мірою можливо уявити загальний рух фондів.

За серпень—вересень 1942 р. найбільшу кількість видань одержано з інститутів літератури (28586 од.) та історії (32401 од.). У колишньому Будинку оборони (Хрещатик, 1) було переглянуто 20 тис. видань, прийнято до Бібліотеки — 9018 прим. опрацьованих комплектів газет. З відділу інформації Київської міської управи (б-р Шевченка, 18) до Бібліотеки було перевезено 5196 прим. видань з різних галузей знань. Усього за два місяці шляхом концентрації надійшло 68044 од. книг і журналів, 98 комплектів опрацьованих газет, 540 малюнків, 829 прим. рукописних та архівних матеріалів, 163 проекти, 70 прим. нот, 284 папки перекладів з іноземних журналів, 191 прим. держ. стандартів, 922 окремих аркуші, 7 плакатів тощо⁸⁴.

Штаб Розенберга, з огляду на накази фюрера від 1. 03. 1942 р., запропонував проводити основну роботу з фондом, виходячи з розподілу на літературу, яка вийшла до 1917 р. і після революції. При цьому дореволюційна література могла залишатися в бібліотеках, а більшовицька (після 1917 р.) — вилучатися. Всі книги єврейських ав-

⁷⁸ Там само, арк. 617—618. Як нам вдалося встановити за післявоєнними документами, вона була збережена співробітником Інституту біохімії Масленковим, який зміг зібрати близько 100 тис. прим. у його приміщення. — Архів НБУВ, оп. 1, спр. 637, арк. 63.

⁷⁹ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 16, арк. 616—617 зв.

⁸¹ Там само, ф. 3676, оп. 2, спр. 1, арк. 4—6, 40—57.

⁸² ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 244, арк. 1—4; ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 7, арк. 245, 314, 275—279; спр. 4, арк. 92; спр. 7, арк. Див. детальніше: Малолетова Н. І., Дубровіна Л. А. Вказ. праця.

⁸³ Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 7, арк. 217, 220, 223, 241, 280, 329—380; спр. 18, арк. 2—6, 329—416; ф. 3676, оп. 1, спр. 221, арк. 49, 81.

⁸⁴ Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 16, арк. 46—47, 55—56, 95.

торів, попри час видання, вважалися більшовицькою літературою.

Переглядалися і передмови в післяреволюційній літературі (видання з техніки, природознавства, медицини, мистецтва та ін.) щодо наявності більшовицьких цитат. Якщо їх не було, книги залишали в бібліотеках, а видання за давні роки, твори іноземних письменників та такі, які не викликали сумніву, також вся релігійна література, але антирелігійна пропаганда вилучалася.

Стосовно відбору та вивезення літератури односторонньо декларувалося, що всі твори, які мають значення для вермахту або інших військових цілей, повинні бути надані в розпорядження команд, котрі вивозили літературу, а частина літератури, вилучена й непотрібна для німецьких бібліотек, мала здаватися у макулатуру.

Фонди забороненої літератури вилучалися і зберігалися в закритих приміщеннях. Література обмеженого користування, яка призначалася для вермахту або інших важливих воєнних цілей, могла видаватися на абонемент за квитанціями за умов повідомлення на Центральний пункт по збереженню і обліку культурних цінностей у Берліні. Єдина бібліотека, що мала право зберігати вилучену літературу під суворим контролем, була Крайова. Для України, вважав ERR, досить однієї бібліотеки для зберігання забороненої літератури⁸⁵.

У другій половині 1942 р. у відділі «Періодика» ЦБРУ проводилася активна робота з обліку періодичних видань. Оперативному штабу Розенберга передані 4-й та 5-й примірники російської та 7-й примірник української періодики після 1917 р. — всього 17 тис. од.⁸⁶

Й. Бенцінгу було доручено скласти списки забороненої літератури, він узяв під свій контроль не лише відбір літератури, що підлягала забороненню, а й продаж дозволеної російської та української літератури у книгарнях⁸⁷. Бенцінг на початок 1943 р. вже підготував списки забороненої художньої літератури в українських та російських перекладах з інших мов (314 поз.) і заборонених авторів та твори художньої літератури до 1917 р. (російська й українська белетристика 130 поз.) і у зв'язку з відкриттям дитячої бібліотеки почав готувати списки дозволеної дитячої літератури⁸⁸.

В областях цивільного підпорядкування на території Рейхскомісаріату України з метою управління, охорони та збереження культурних цінностей від розкрадання, насамперед іншими наци-

стськими організаціями, 7 грудня 1942 р. було створене Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями. Оперативний штаб Розенберга передував цьому Управлінню на території Рейхскомісаріату України і в майбутньому мав з ним тісні зв'язки⁸⁹.

Керівництво Крайовим управлінням було доручено директору Берлінського державного архіву д-ру Георгу Вінтеру. Підпорядковуючися Рейхскомісаріату України та Архівному управлінню Рейху, він водночас представляв штаб Розенберга⁹⁰.

Одна з причин утворення Крайового управління — прагнення рейхскомісара України обмежити повноваження Оперативного штабу Розенберга щодо розпорядження культурним майном України. Співробітники Управління провели загальний облік її бібліотек. Вони відвідували та обстежували їх за єдиною схемою: в звітному записі передбачався опис приміщення бібліотек, їхніх фондів, висвітлювалася евакуація або знищення бібліотечних фондів більшовиками, список персоналу, використання фондів німецькими службами та проведені в даній бібліотеці заходи. Інформація заносилася до спеціальних картотек.

Крайове управління поставило перед д-ром Бенцінгом завдання перебудови бібліотечної справи в Україні на німецький зразок⁹¹, а д-р Вінтер навіть відправив Розенбергу доповідь «Про бібліотечну систему в Києві»⁹².

З 1943 р. Оперативний штаб Розенберга передав контроль над бібліотеками до Крайового управління архівів, музеїв та бібліотек. Бенцінг залишився бібліотечним радником і керівником Групи бібліотек КУАБМ⁹³.

У лютому 1943 р. розпочинається підготовка Міської бібліотеки до відкриття після виокремлення забороненої літератури більшовицького змісту та єврейської літератури і докомплектування фондів літературою для масового читача. У цей період сюди потрапила Бібліотека східних народів (12 тис. од.) і Бібліотека промислової кооперації (5 тис. од.); від ERR загалом надійшло 58061 од. у 1943 р., в тому числі польська література (8480 од.), підручники, довідники (5 тис. од.) із фондів концентрації — 25 тис. од. Усього надійшло додатково 223997 од., що разом з попередніми 271660 од. склали загальний обсяг фонду Міської бібліотеки на 20. 08. 1943 р. — 495657 од.⁹⁴

⁸⁹ Там само, спр. 10, арк. 124, 155.

⁹⁰ Там само, арк. 154.

⁹¹ Там само, спр. 8, арк. 413.

⁹² Там само, спр. 4, арк. 192—194.

⁹³ Там само, спр. 8, арк. 74 зв. — 75; спр. 27, арк. 63—73.

⁹⁴ Там само, арк. 128—129.

⁸⁵ Там само, арк. 624—625.

⁸⁶ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 635, арк. 1—5, спр. 645, арк. 6.

⁸⁷ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 16, арк. 586.

⁸⁸ Там само, арк. 626—626 зв., 641—642, 645—647.

У ній почався масовий перегляд літератури. На 1. 04. 1943 р. його пройшло 40199 кн., з них дозволено до видачі 24683. У квітні книжковий фонд головного книгосховища налічував 2 тис. кн., з якого вилучено 700 кн., а у липні — переглянуто та вилучено 2055 кн. Усього дозволено для користування 30414 кн. Був створений іноземний відділ, де підготовлено читачам німецьку художню літературу — 2309 кн.; перекладів німецькою мовою — 707 кн.; словників — 389 од.⁹⁵

До Вищої школи і Східної бібліотеки відправлялися відібрані книжкові фонди Міської бібліотеки з лютого 1943 р. Її планувалося відкрити для читачів восени⁹⁶. В умовах розвитку подій на фронтах і під приводом прискорення відкриття бібліотеки за ініціативою Оперативного штабу 4 червня 1943 р. у приміщенні Крайового управління архівами, бібліотеками та музеями відбулася нарада представників ERR та КУАБМ щодо принципів вилучення книг з Міської бібліотеки (присутні: Вінтер, оберайнзацфюрер Шюллер, айнзацфюрер Томсон). Нарада переслідувала мету прискорити відбір книжок для відправки в Німеччину і значно розширювала склад книжок, що відбиралися, для формування бібліотеки Вищої школи. Представник Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга д-р Шюллер наполягав: крім більшовицьких книг для потреб Вищої школи, належить вилучати з фондів Міської бібліотеки дореволюційні видання з питань політичної історії, історії культури, національного питання, історії мистецтва, філософії, історії літератури народностей Росії та балтійських країн. Цілком закономірно, Г. Вінтер підтримав його у цьому питанні і підтвердив: інтереси Вищої школи важливіші, ніж інтереси України, для котрої було достатньо одного примірника. Він мав зберігатися в Крайовій бібліотеці. Для подальшої практичної роботи вирішили картки видань, які цікавлять ERR, вилучати з картотек Міської бібліотеки й передавати Крайовому управлінню для перевірки, а видання, які є у Крайовій бібліотеці, передавати ERR без усяких перешкод. Дублети книг, яких у ній нема, ERR і Крайове управління планували шукати в інших бібліотеках⁹⁷.

На початок 1943 р. в Крайовій бібліотеці працювало 86 співробітників, 14 з них було скорочено. Фонди за вісім місяців поповнились на 110569 од., переважно за рахунок концентрації фондів різних установ, Видавництва АН України, його книгарні по вул. Фундуклеєвській, 12, книжкового складу по вул. Саксаганського, 44, приєднання фондів інших бібліотек тощо. За цей

період було попередньо засистематизовано і перевірено 31 тис. журналів та 154 тис. видань, складених у стоси; відібрано журналів для Оперативного штабу Розенберга 19178 од. Велася робота й з метою відбору для східних робітників у Німеччині 10 бібліотечок (головним чином українська і російська художня література та дублети книг, одержаних від інших бібліотек і приватних осіб) — 3250 од. За 1942 р. Бібліотеку відвідав 871 читач (5822 відвідувань), видано 27149 од. книг (у читальному залі й на абонементі)⁹⁸. З них 1832 книги було надіслано до Німеччини по абонементу і шляхом обміну. Паралельно велася робота, спрямована на вилучення з метою спеціального зберігання забороненої радянської літератури, складено списки ідеологічної та російської художньої літератури і перекладів з іноземних мов⁹⁹.

Німецька окупаційна влада для притягнення на свій бік віруючого населення Києва вирішила звільнити Володимирський собор від книжок і пристосувати його для релігійних потреб. З 28 червня по 4 серпня 1943 р. з храму вивозилися видання, які належали Крайовій бібліотеці. Літературу було перевезено і перенесено до приміщень колишньої Духовної академії на Подолі, де вже знаходилися стародруки до XVI ст., та приміщень Педагогічного інституту (350 тис. книг) і Університету (120 тис. томів релігійної літератури, головним чином журналів). 18 тис. журналів із фондів Академічної бібліотеки, що зберігалися у Володимирському соборі, було вивезено до Міської бібліотеки, де формувалися вантажі для відправки в Німеччину¹⁰⁰.

Значний інтерес становить також звіт Бібліотеки майже за весь час її діяльності у період німецької окупації — з 15 жовтня 1941 р. до 24 вересня 1943 р. включно¹⁰¹. Він складався відразу після звільнення Києва і в ньому відчувається певна ідеологічна ситуація. Зі звіту випливає, що основна робота Бібліотеки з початку окупації полягала у розшукуванні та завезенні книжок з т. зв. «безгосподарних» фондів, до яких належали бібліотеки всіх партійних і громадських організацій, підприємств, більшості інститутів, приватних бібліотек та ін., ліквідованих німецькою владою. Силами працівників Бібліотеки (перенесено на руках і перевезено вручну двоколкою) було виявлено і завезено 850 тис. кн. од., 472 пачки рукописних матеріалів та 4 тис. нот.

⁹⁸ Кількість відвідувань коливалася: за липень: 1054 відвідувань читачів і видано 3678 книг; за червень — 1103, видано 4113 книг. — Там само, спр. 7, арк. 283—284.

⁹⁹ Там само, арк. 282—286.

¹⁰⁰ Там само, арк. 193—194; Архів НБУВ, оп. 1, спр. 635, арк. 1—5; спр. 645, арк. 6.

¹⁰¹ Там само.

⁹⁵ Там само, арк. 128—129.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само, спр. 16, арк. 445; спр. 10, арк. 194.

Було врятовано більшість фондів інститутів Академії наук, літературу яких було передано Бібліотеці. Зокрема, інститутів: літератури — 33148 кн. од.; історії — 23 тис.; мистецтвознавства, фольклористики та етнології — 12550; мовознавства — 12 тис.; фізики — 12766; математики — 11150; механіки — 11012 кн. од. тощо.

Крім цього, було збережено збірки проф. П. М. Попова — 8413 кн. од.; акад. М. М. Крилова — близько 10 тис.; акад. М. Г. Холодного — 3414; рештки бібліотеки акад. О. О. Богомольця та деякі ін.¹⁰² Перенесено і збережено також відділ «Орієнталія», якому загрожувала небезпека та частину якого (приблизно 10 тис. од.) було вишпурнуто німцями на сніг. Усього з нього врятовано приблизно 200 тис. кн. од.

У колишньому будинку Ради народних комісарів працівники Бібліотеки переглянули протягом кількох днів на десяти поверхах десь 200 тис. кн. од. З них відібрано до неї понад 53 тис. кн. од. Забрати всі не було можливості за браком транспорту¹⁰³.

Значні зусилля були спрямовані на розшук та зберігання не лише академічних архівів та збірок, а й рукописних збірок і архівів видатних українських діячів культури, котрі залишилися в окупованому Києві. Цими операціями керував М. В. Геппенер і завідувач рукописним відділом О. А. Назаревський. Були врятовані архіви Івана Ле, Володимира Сосюри, Семена Скляренка, Петра Панча, Андрія Малишка, Натана Рибак, Юрія Яновського, Павла Тичини, Максима Рильського, Олександра Богомольця, Андрія Головка, Сергія Шелухіна, Бориса Зданевича та багатьох ін. Значну кількість було віддано власникам після їхнього повернення до Києва¹⁰⁴. Робота з виявлення та збирання безгосподарних фондів виконувалася всім колективом Бібліотеки. Відповідальною за роботу з комплектування з лютого 1943 р. була К. К. Дзюбенко (група комплектування складалася з 9—12 осіб).

Одночасно з цим проводилося також комплектування обов'язковим примірником. Бібліотека одержувала з Української книжкової палати лише ті матеріали, які виходили в Києві. З районів Київського округу матеріали надходили тільки випадково. За цим джерелом комплектування одержано 15982 прим. газет; 1755 книг, брошур

¹⁰² Після війни частину матеріалів, за бажанням власників, було повернуто. Див. ст.: Частину нагробованої німцями академічної літератури повернуто її власникам // Віст. Академії наук Укр. Рад. соц. республіки. — 1944. — № 3/4. — С. 79—81.

¹⁰³ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 635, арк. 1—5.

¹⁰⁴ Дубровіна Л. А. М. В. Геппенер — український архівіст і палеограф та його архівні матеріали у фондах ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України // Укр. археогр. щорічник. — Вип. 2. — К., 1993. — С. 32—36.

періодичних видань; 473 дрібних матеріали; 881 плакат. За передплатою в 1943 р. надійшло декілька назв німецьких газет та три назви журналів — усього 442 прим. Куплено було лише 104 кн. од. Улітку 1943 р. групою комплектування укомплектовано та надіслано для українських робітників, котрі працювали в Німеччині, 11 бібліотечок на 3350 кн. од. Списки на надіслану літературу не склалися. Крайова бібліотека збирала видання 1942—1943 рр., зокрема з Крайового архіву було передано всі книги та твори друку, опубліковані майже протягом року — всі плакати, а також по чотири примірники всіх інших видів друку. В свою чергу для КУАБМ передавалися по шість прим. газет¹⁰⁵.

Нацистська влада послідовно організовувала аналіз, відбір та вивезення фондів упродовж усього періоду окупації. Так, на початок 1943 р. було порушено питання про вирішення перспективи бібліотеки Педагогічного інституту (була підпорядкована Крайовій, але практично знаходилася в законсервованому стані). За попереднім обстеженням, вона мала фонд у 500 тис. од., який не використовувався. Його частину планувалося передати Крайовому інституту господарчих досліджень, частину — до ERR, а частину залишити у складі Крайової бібліотеки. З документів не зрозуміло, чи здійснилися ці наміри вповні, але бібліотека переглядалася щодо вивезення книжок у 1943 р. під керівництвом Бенцінга, оскільки була частиною Крайової¹⁰⁶. На жаль, відсутність повноти документів не дозволяє оцінити загальні втрати бібліотеки Педагогічного інституту.

В архівних матеріалах збереглися численні документи з переліками кількості книг і журналів, звіти, рапорти, розпорядження, інструкції, супровідні документи, що свідчать про маршрути вивезення бібліотечних фондів України. Зокрема, керівник Головної робочої групи України ERR Г. Антон доповідав, що з «Естради» 24 вересня 1942 р. вивезено залізничним транспортом до Франкфурта-на-Майні 45 тис. книжок з іудаїки та гебраїки, а зі сховища Крайової бібліотеки на Подолі 28 травня 1943 р. — близько 56 тис. томів з позначкою «Карлсруе 32545» (номер вагона 06350395). 16 липня 1943 р. — приблизно 60 тис. томів — з позначкою «Опельн 18781». 16 серпня 1943 р. звіди ж підготовлено до вивезення 5813 книг та 2 ящики з газетами й брошурами. Було повністю вивезено і картотеку єврейської літератури на Подолі, яка знаходилася у приміщенні колишньої Духовної академії¹⁰⁷.

¹⁰⁵ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 16, арк. 651; Архів НБУВ, оп. 1, спр. 635, арк. 4—9.

¹⁰⁶ Там само, арк. 591.

¹⁰⁷ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 39, арк. 1—4; спр. 50, арк. 10—13; спр. 54, арк. 34, 98, 100; спр. 55 майже

19 вересня 1943 р. перед переїздом до Кам'янця-Подільського керівник Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв д-р Вінтер підписав протокол передачі установ Управління до відання Штадткомісаріату Києва. Серед зазначених установ була й Крайова бібліотека зі своїми відділеннями. За неї протокол підписав П. Максименко¹⁰⁸. А Бенцінг того ж дня — акт про передачу начальнику поїзда Мюллеру з Політехнічного відділу Крайової бібліотеки для відправки у Берлін-Целендорф 1500 монографій та журналів у «тимчасове користування»¹⁰⁹.

27 вересня 1943 р. д-р Томсон, уповноважений Оперативного штабу Розенберга, подав звіт про припинення дій його робочої групи внаслідок поспішного відступу з Києва німецьких військ. Але він зазначав, що проведеною роботою закладено основи бібліотеки, яка разом з книжковим матеріалом, який уже знаходився в Берліні, об'єднає цінну російську й українську літератури і зможе служити базисом для наукових досліджень¹¹⁰.

З кінця вересня 1943 р. Крайове управління продовжило свою діяльність у Кам'янці-Подільському. М. В. Геппенер 16 вересня 1941 р. одержує наказ супроводжувати вантаж з архівними та бібліотечними фондами по залізниці¹¹¹. 10 жовтня 1943 р. д-р Вінтер повідомив Рейхскомісара України, що серед музейних експонатів було відправлено й 10 ящиків з виданнями Крайової бібліотеки, серед них: 2 ящики з рукописами, 5 — зі стародруками, 2 — з нотами, 1 — з творами мистецтва і рукописами, 1 — з українською¹¹². Ці матеріали потрапили спочатку до Кам'янця-Подільського, потім до Троппау (Опави)¹¹³.

У жовтні 1943 р. розпочалася також підготовка до переїзду до Троппау (Опави), де Крайове управління з січня 1944 р. продовжувало діяти до

початку 1945 р.¹¹⁴ Бібліотечні фонди у вересні—жовтні 1943 р. відправляли як адміністрація Вінтера, так і представники Оперативного штабу Розенберга. 9 жовтня 1943 р. Г. Вінтер повернувся до Києва (з ним був і Й. Бенцінг) для організації вивезення архівних та бібліотечних матеріалів¹¹⁵. Представник Штадткомісаріату проф. Мансфельд разом з Г. Вінтером звернулися до керівництва 75 піхотного дивізіону 7-ї армії з проханням до діючих частин зберігати, за можливістю, від пошкоджень приміщення, де знаходяться культурні цінності. Серед перелічених об'єктів була і Крайова бібліотека з усіма належними до неї книгосховищами й філіями¹¹⁶. Масовий вивіз літератури до Німеччини у зв'язку з наближенням лінії фронту Крайове управління пояснювало бажанням зберегти цінні видання від пошкоджень та загибелі з тим, щоб зробити пізніше їх корисними для німецької науки¹¹⁷. Остання відправка літератури з Києва сталася 26 жовтня 1943 р. Вінтер і Бенцінг ще знаходилися в місті, мешкали у приміщенні Генералкомісаріату¹¹⁸.

Разом з ERR, Рейхскомісаріатом України активізувалися й воєнізовані команди, зокрема діюче в СС науково-дослідне товариство «Спадщина» та геологічні групи. Пік вивозу припадає на другу половину 1943 — середину 1944 р., оскільки вони працювали безпосередньо в зоні бойових дій. Там, де вже цивільного управління не існувало і всі культурні цінності залишалися напризволяще і були легко доступними, вони діяли за традиційною схемою: незадовго до відступу військових частин, головним чином з великого міста, туди направлялася оперативна команда, яка опрацьовувала невивезені відділом «Ю» Головного імперського управління безпеки та іншими нацистськими організаціями фонди наукових бібліотек, відбирала потрібну літературу і направляла її до Німеччини¹¹⁹.

Звільнення Києва зупинило розграбування київських бібліотечних, архівних та музейних фондів. За попередніми даними, під час німецької окупації лише з фондів Бібліотеки Академії наук УРСР було вивезено 719 тис. творів друку — 705 тис. книг та журналів, 10 тис. прим. газет,

повністю; спр. 221, арк. 155—157, 193. Центральна бібліотека Nahe Schule була в австрійському містечку Танценберзі, у Франкфурті-на-Майні було засновано спеціальне відділення Nahe Schule під назвою «Відділення для вивчення єврейського питання», куди потрапили книги з основних єврейських колекцій Європи // *Грімстед Патриція Кеннеді, Боряк Геннадій. Доля українських культурних цінностей.* — С. 23.

¹⁰⁸ ЦДАВО України, ф. 3706, оп. 5, спр. 8, арк. 221—221 зв.

¹⁰⁹ Там само, спр. 7, арк. 224.

¹¹⁰ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 51, арк. 5, 100.

¹¹¹ Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 8, арк. 15—16.

¹¹² Там само, спр. 1, арк. 1.

¹¹³ Там само, спр. 8, арк. 9; *Грімстед Патриція Кеннеді, Боряк Геннадій. Доля українських культурних цінностей.* — С. 23—24, 61. У цьому виданні опубліковано у додатках серію документів періоду Кам'янця-Подільського та Опави.

¹¹⁴ ЦДАВО, ф. 3206, оп. 5, спр. 8, арк. 2—6 зв., 114—115, 180. Після Троппау частину матеріалів було повернуто Україні (зокрема рукописи потрапили до ЦДІАК), але повністю доля книжок та мистецьких матеріалів з цих 10 ящиків з літературою Бібліотеки не відома.

¹¹⁵ Там само, ф. 3276, спр. 51, арк. 69.

¹¹⁶ Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 8, арк. 200—201.

¹¹⁷ Там само, спр. 8, арк. 34—35.

¹¹⁸ Там само, ф. 3776, оп. 1, спр. 51, арк. 69.

¹¹⁹ «Betr.: Sicherstellung». — S. 34, 75.

4 тис. плакатів, у т. ч. з основного книгосховища — 235 тис. од.; з Філії № 1 — 120 тис. од.; з Філії № 2 — 360 тис. од. При цьому найбільшу кількість видань було вивезено в 1941 і 1943 рр. — відповідно 305 і 250 тис. од. У 1942 р. — 150 тис. од. книг і журналів, 4 тис. плакатів та 10 тис. прим. газет.

Стосовно неоднозначної діяльності Оперативного штабу Розенберга: крім різноманітної дослідницької роботи, він здійснював на окупованих територіях охорону та збереження предметів культури, зокрема бібліотек, охороняв від знищення і розграбування як з боку місцевого населення, так і нацистів. Водночас він був найбільшою нацистською грабіжницькою організацією, яка в роки Другої світової війни вивезла з окупованих областей України сотні тисяч предметів культури.

Оцінити втрати бібліотек і простежити долю вивезених матеріалів під час війни надзвичайно важко, зокрема дій команд Кюнгсберга.

Відома дослідниця історії українських архівних та бібліотечних фондів часів Другої світової війни П. Кеннеді Грімстед вивчала шляхи вантажів за документами німецьких архівів. Вона вказувала, що, крім Східної бібліотеки Розенберга, частина київських бібліотечних фондів потрапила до бібліотеки «Hohe Schule», яка розміщувалася в австрійському місті Танценберзі. Туди потрапили фонди бібліотеки Бібікова, книжки з іудаїки та гебраїки (в тому числі й зазначена «Естрада») ¹²⁰. Відомо, частина цих фондів повернулася до України, але цілком можливо, що певні зібрання, як і Смоленський архів, потрапили до інших держав. За даними П. Кеннеді Грімстед, частину матеріалів через центри концентрації в Державному архіві у Опаві (Троппау) в Чехії та Франкфурті-на-Майні було переправлено до інших країн, у тому числі, наголошувала дослідниця, частина фондів із СРСР опинилася в США. Розшуки шляхів повернених книжок — тема окремого дослідження з відповідними джерелами, що зберігаються в архівах Німеччини, США, Москви. У своїх дослідженнях з питань реституції П. К. Грімстед працювала з матеріалами 3-ї Американської армії та адміністрації американської окупаційної зони, але доля багатьох видань так і залишилася невідомою.

Причин для цього декілька: проведення розшуків щодо шляхів вивезених бібліотечних фондів є складним не лише в зв'язку з обмеженістю архівного матеріалу, а й з причин відсутності і на сьогодні в бібліотеках України реальних списків

¹²⁰ Грімстед Патриція Кеннеді, Боряк Геннадій. Доля українських культурних цінностей. — С. 19—20, 94—95 та ін.

та переліків вивезених матеріалів, що їм належали. В переліках і списках окупаційної влади ці відомості вказані у загальних рисах, при супроводженні вантажів. Найзначнішими втратами можна вважати фонди, відібрані з необлікованих фондів Бібліотеки АН УРСР, що зберігалися в Подільській філії, Володимирському соборі, інших сховищах Бібліотеки. За браком часу на них не встигли проставити бібліотечні штампи ¹²¹. Практично складно встановити й втрати рідкісних фондів інших бібліотек, де були відсутні ознаки приналежності до бібліотек України. Втрати каталогів та інвентарів під час війни значно ускладнюють цей пошук.

Відомості про переміщення до Бібліотеки АН у 1942 р. фондів радянських бібліотек і бібліотек системи АН УРСР дуже важливі для зіставлення з відомостями БАН післявоєнного періоду, зокрема про повернення та поповнення фондів спеціалізованих бібліотек. У звітах Бібліотеки АН УРСР за 1944—1946 рр. є кількісні показники з сортування й повернення установам їхніх бібліотечних фондів. Отже, можна оцінити реальні масштаби втрат кожної зі згаданих бібліотек, хоча, природно, з поправками на те, що до Й. Бенцінга нема змоги встановити матеріали стосовно вивезення бібліотек вермахтом.

Уявлення про масштаби цієї роботи дають численні відомості в документах архіву НБУВ за 1944 р. Так, Наркомату закордонних справ був частково повернутий, а частково укомплектований фонд у 5 тис. книжок; Наркомату освіти — повернуто 4 тис. книжок та журналів та доукомплектовано 1117 кн.; ЛКСМУ — повністю укомплектовано з дублетного фонду; 5 тис. кн. повернуто науково-технічній бібліотеці; Наркомату харчової промисловості — 60 кн., а МК Наркомату харчової промисловості — 204 кн.; МК місцевої промисловості — 1823 кн.; Палацу культури хлібопекарської промисловості — 6880 кн.; Держплану — 983 кн. та архів; Курсам партпрацівників — 11517 кн.; НКТДБ — 324 кн.; Округу Червоної армії 2838 кн. ¹²²

За офіційними даними відділ комплектування в 1944 р. вів величезну діяльність з повернення матеріалів численним академічним інститутам й установам АН УРСР. Серед них передусім: Відділ суспільних наук (28 кн.); Інститут літератури, історії, фольклору та мовознавства АН УРСР ¹²³

¹²¹ Про склад та історію цих фондів див. відповідні розділи: Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — К., 1998.

¹²² Архів НБУВ, оп. 1, спр. 644, арк. 21—36; 643, арк. 22—24.

¹²³ Об'єднаний Інститут історії літератури і мови існував до 17 липня 1941 р. — Постанова ради народних комісарів Української РСР № 810 від 7 липня

(76487 кн. і рукописна збірка), а після його реорганізації — Інститут історії АН (695 кн., 192 пак. рукописів); Інститут мовознавства (337 рукописних матеріалів); Інститут експериментальної біології та патології (3266 кн.); Науково-методичний кабінет бібліотекознавства АН УРСР (900 кн.); Агробіостанція (125 кн.), Інститут єврейської культури (171 кн.); Інститут фізики (12840 кн. і 47 пак. рукописів); Інститут математики (11150 кн.); Інститут електрозварювання (6027 кн. і 1286 проектів); Будівельної механіки (11012 кн.); Інститут економіки (385 кн.); склад Академії наук, де зберігалися видання Академії, — 137000 кн.¹²⁴

У 1945 р. з дублетних фондів БАН передано іншим бібліотекам за постановою Уряду до західних областей — 30869 кн., до Університету м. Ужгорода — 1548; до Київського держуніверситету — 3198; Бібліотеки ім. ВКП(б) — 4457; власникам з автографами — 11556; обмін становив — 13548¹²⁵.

БАН у травні 1945 р. прийняла величезні повернення: з Польщі — 26550 книг (із Кракова); 7 вагонів — через Москву (745 тек); з Румунії — 3 вагони. Крім того, частина привезених із Москви фондів — 234 ящики — передано бібліотекам Білоруської РСР. БАН отримала з Бухареста та Кракова затримані під час воєнних дій вагони з книжками з бібліотек Києва: 11431 книгу, 1360 арк. графіки, 195 стародруків і 415 папок рукописів, географічних та історичних карт — 1546¹²⁶. Літературу було посортовано за штампами і передано власникам бібліотек.

1944 р., м. Київ «Про структуру Академії наук УРСР» // Вісті Академії наук Укр. Рад. соц. республіки. — 1944. — № 3/4. — С. 5—7.

¹²⁴ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 643, арк. 28, 34.

¹²⁵ Там само, спр. 659, арк. 69, 74.

¹²⁶ Там само, арк. 86.

Протягом серпня—вересня й жовтня 1946 р. Бібліотека одержала 13 вагонів з радянською літературою та газетами, які під час тимчасової окупації було вивезено нацистами. Безпосередньо з Німеччини з Рьосселя (Rössel) прибуло три машини (10 тис. книг)¹²⁷.

Отже, облік матеріалів здійснювався за різними техніками, ясно: всі фонди зазнавали суттєвих втрат. До того ж, відомості БАН містять матеріали про бібліотеки, які вивозилися до Бенцінга та під час термінової евакуації матеріалів. Конкретність цих звітів дає змогу простежити, хоча б гіпотетично, долю академічних бібліотек¹²⁸.

БАН у 1946 р. провадила величезну роботу з фондом концентрації. Після передач 1944—1945 рр. він мав 1 млн. 748 тис. 719 прим. книжок, брошур, газет, графіки, нотних видань, плакатів та листівок тощо¹²⁹.

Слід ще раз наголосити на тому, що втрати періоду окупації були надзвичайно значними. У ХХ ст., вперше в період 1917—1920 рр., вдруге — під час війни та окупації 1941—1944 рр., український національний бібліотечний фонд зазнавав руйнації та перерозподілу, вивезення та знищення. Наша історія втратила багато органічно складних масивів бібліотечних, архівних і музейних цінностей та важливих джерел. Вивчення і повернення цих документальних фондів є одним з актуальних завдань істориків сьогодення.

¹²⁷ Там само, спр. 670, арк. 76; спр. 657, арк. 43.

¹²⁸ Дубровіна Л. А. Фонди Бібліотеки Академії наук УРСР та її філій у кінці 1943 — на початку 1948 рр.: перерозподіл між бібліотеками, установами, приватними особами // Библиотечное дело и краеведение: Сб. научн. тр. — Киев; Симферополь, 2000. — С. 27—40.

¹²⁹ Там само, оп. 1, спр. 670, арк. 2, 32—35.